

هویت ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی^۱

* سیدضیاء هاشمی

E-mail: zhashemi@ut.ac.ir

** مژده قربانعلی زاده

E-mail: m.ghorbanalizadeh@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۷/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۱/۱۶

چکیده

حفظ و بازتولید هویت ملی از مهم‌ترین نقش‌های آموزش و پرورش رسمی به شمار می‌آید. پژوهش حاضر با هدف تحلیل این نقش، به بررسی مفهوم هویت ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی می‌پردازد. در این راستا، کتب جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی دوره تحول بنیادین نیز مورد ارزیابی قرار می‌گیرند. روش تحقیق، تحلیل محتوای کمی و کیفی است و واحد تحلیل، مضمون می‌باشد. ابعاد هویت ملی در این پژوهش عبارتند از: نماد، ارزش، میراث فرهنگی، مشاهیر و شخصیت‌ها، وقایع و رخدادها، ملی. جامعه آماری شامل دو کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم و ششم ابتدایی و بخش‌های تعلیمات مدنی از کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم و پنجم در سال تحصیلی ۹۳-۱۳۹۲ است. نتایج تحلیل کمی نشان می‌دهد که ۱۱۷۱ مورد به مفهوم هویت ملی اشاره شده است. از این مقدار ۵۰/۸۱٪ (۵۹۵ مورد) به کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم تعلق دارد. در بین ابعاد هویت ملی، بعد ارزش‌های ملی با ۴۵/۹۴٪ (۵۳۸ مورد) از بیشترین و بعد نماد ملی با ۷/۱۷٪ (۸۴ مورد) از کمترین میزان فراوانی برخوردارند. تأکید بر بعد ارزش‌ها به‌ویژه ارزش‌های اخلاقی و مذهبی، بی‌توجهی به شخصیت‌های معاصر در برخی ابعاد، گستردگی محدود زمانی و... برخی نتایج تحلیل کیفی می‌باشند.

کلید واژه‌ها: هویت ملی، کتب مطالعات اجتماعی، دوره ابتدایی، تحلیل محتوا.

۱. مقاله مستخرج از پایان‌نامه «هویت ملی در کتب علوم اجتماعی دوره‌های ابتدایی، راهنمایی و متوسطه» در

دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران است.

** استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، معاونت فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

** دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه تهران، نویسنده مسئول

مقدمه و طرح مسئله

انسان‌ها علاوه بر بعد فردی و منحصر به فرد، دارای بعد اجتماعی نیز هستند. تداوم زندگی جمعی، با نوعی شناخت و تصور از خودمان و دیگران همراه است که هویت نام دارد و بدون آن زندگی اجتماعی ممکن نیست. هویت را می‌توان نوعی برآیند دیالکتیکی از دو صفت همسانی و ناهمسانی بین خود و غیر خود دانست (عبدالهی و حسین‌بر، ۱۳۸۱: ۱۰۷). ترنر هویت را به دو نوع فردی و اجتماعی تقسیم می‌کند. هویت فردی نوعی آگاهی است که هر فرد در فرایند اجتماعی شدن درباره خود به عنوان یک شخص منحصر به فرد کسب می‌کند. هویت اجتماعی، شناخت خود به عنوان عضو یک گروه است (بودسزک، ۲۰۱۱: ۶۴۰)؛ که با احساس تعلق و وفاداری فرد به آن همراه می‌باشد. به نظر تاجفل هویت اجتماعی به واسطه شناخت فرد از عضویت‌اش در یک گروه اجتماعی و ارزش‌های وابسته به آن عضویت به دست می‌آید (پیاداسان، ۲۰۱۲: ۲). یکی از جامع‌ترین بخش‌های هویت جمعی، هویت ملی است (حاجیان، ۱۳۷۹: ۱۹۶). اهمیت هویت ملی بدان جهت است که از سویی اساسی‌ترین شرط دستیابی به وحدت و همبستگی ملی است و از سوی دیگر، فرایند پاسخگویی آگاهانه یک ملت به پرسش‌هایی درباره گذشته، حال، آینده و خاستگاه اصلی خود است.

اگر آگاهی از هویت ملی در جامعه‌ای وجود نداشته باشد و یا به شکل ناقص و سطحی باشد؛ افراد آن جامعه از نقش خود در تداوم و حفظ کشور باز خواهند ماند و تعهدی نیز به آن نخواهند داشت (جعفرزاده‌پور، ۱۳۸۹: ۳۲). از این‌رو برداشت افراد از هویت ملی خویش، امیدها، آرزوها و اهداف آنان را درباره کشورشان تعیین می‌کند (حسینی و درویزه، ۱۳۹۱: ۴). در نتیجه توجه به مقوله هویت ملی دارای ضرورت است. این امر در دنیای مدرن که فضا و زمان شکل‌گیری هویت متحول شده است و هویت‌ها به دلیل فرایندی بودن دائماً بازتعریف و بازتولید می‌گردند (نوبدینا، ۱۳۸۵: ۱۳۳)؛ از اهمیت مضاعفی برخوردار است. در عصر جهانی‌شدن، تبادلات فرهنگی موجب شده تا مرزهای فرهنگی و اجتماعی جوامع شکسته شوند. این تحول و سیالیت، هویت ملی را به یک مسئله در دنیای کنونی تبدیل کرده است، تا آنجا که حتی دولت‌ها دیگر مانند گذشته قادر به اعمال نظارت و کنترل همه‌جانبه بر ورود و خروج تولیدات فرهنگی نیستند (قهرمان‌پور، ۱۳۸۶: ۶۵). هویت ملی در ایران نیز از جهانی‌شدن و گسترده شدن ارتباطات فرهنگی تأثیرپذیرفته است. فارغ از این تأثیر، ایران تاریخ پر فرازونشیبی را پشت سر گذاشته است که ماحصل آن وجود یک ساختار هویتی پیچیده با عناصر

ایرانی، اسلامی و مدرن است. ترکیب این ساختار با تنوع اقلیمی و فرهنگی؛ حفظ یک هویت ملی واحد و منسجم را با چالش‌هایی همراه می‌کند. از این‌رو حفظ و تقویت هویت ملی به واسطه برنامه‌ریزی بلندمدت و کوتاه‌مدت دارای اهمیت است و باید در قدم اول به چگونگی آموزش و انتقال هویت ملی در کشور توجه کرد.

از آنجایی که فرایند هویت‌یابی انسان از دوره کودکی آغاز می‌شود و در نوجوانی به اوج خود می‌رسد (برک، ۱۳۸۴: ۳۷۱)؛ لذا پس از نهاد خانواده، بخش اعظم شکل‌گیری هویت ملی افراد بر عهده نظام آموزش و پرورش است (عبدی و لطفی، ۱۳۸۷: ۵۳). هر یک از دوره‌های تحصیلی از جایگاه متفاوتی در آموزش هویت ملی برخوردارند. در این میان دوره ابتدایی نقش مهم‌تری بازی می‌کند. با آغاز دوره تحول بنیادین در آموزش و پرورش از سال ۱۳۹۰، رویکرد جدیدی در جهت بهبود مجموعه نظام آموزشی کشور ایجاد شد. اما توجه به هویت ملی همچنان در ردیف اهداف مهم آموزشی باقی مانده است. به طوری که در بخشی از سند تحول بنیادین در ارتباط با هویت ملی گزاره‌های ارزشی زیر ذکر شده است:

۱- زمینه‌سازی کسب شایستگی‌های پایه - با تأکید بر خصوصیات مشترک اسلامی - ایرانی و انقلابی.

۲- وطن‌دوستی و افتخار به ارزش‌های اصیل و ماندگار اسلامی - ایرانی و اهتمام به برپایی جامعه مهدوی.

۳- تقویت گرایش به زبان و ادبیات فارسی به‌عنوان زبان مشترک (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۹).

کتب درسی نیز متناسب با رویکرد جدید به تدریج مورد بازبینی قرار گرفته‌اند. در بین کتاب‌های درسی، کتب مطالعات اجتماعی از جمله دروس دوره ابتدایی هستند که با حوزه فرهنگ و هویت ملی دانش‌آموزان ارتباط متقابل و دوسویه دارند. بدین سبب در این پژوهش، آموزش مفهوم هویت ملی در کتب مطالعات اجتماعی و نیز ارزیابی تحول بنیادین از این منظر مورد توجه است. تحلیل مفهوم هویت ملی بدون در نظر گرفتن ابعاد آن ممکن نیست. علی‌رغم اشتراکات فراوان، فهرست ثابتی از مؤلفه‌ها در میان پژوهشگران این حوزه مورد قبول نیست و محققان ایرانی نیز در این مورد توافق کلی ندارند و هر کدام زاویه‌ای برای تبیین انتخاب کرده‌اند (لقمان‌نیا و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۴). به‌طور مثال لقمان‌نیا در قالب مدل نظری بر مبنای نظریه داده‌بنیاد؛ سرزمین، زبان، تاریخ، دین، نماد و فرهنگ را به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی هویت ملی نام می‌برد (لقمان‌نیا و

دیگران، ۱۳۹۰: ۳۳). حاجیانی نیز ابعاد هویت ملی را در هفت بعد اجتماعی، تاریخی، جغرافیایی، سیاسی، دینی، میراث فرهنگی یا فرهنگی، زبانی و ادبی تعیین می‌کند (حاجیانی، ۱۳۷۹: ۱۹۹). به نظر خدایار و فتحی مؤلفه‌های هویت ملی در چهار بعد فرهنگ، تاریخ، قلمرو جغرافیایی - سیاسی، دین و مذهب خلاصه می‌شوند (خدایار و فتحی، ۱۳۸۷). در پژوهش دیگری مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت ملی به سه دسته سرزمینی تاریخی - دینی و جهانی تقسیم شده است (منصوری و فریدونی، ۱۳۸۸: ۳۱). از آن جایی که این پژوهش صرفاً روی کتب مطالعات اجتماعی صورت می‌گیرد، و لذا دارای محدودیت موضوعی است، استفاده از تمامی ابعاد و مؤلفه‌های هویت ملی امکان‌پذیر و معقول نیست و نمی‌تواند عملکرد مؤلفین را در تطبیق اهداف برنامه درسی و محتوای کتب مذکور به خوبی مورد ارزیابی قرار دهد. در انتخاب مؤلفه‌ها از برخی پژوهش‌های گذشته نظیر ابوالحسنی (۱۳۸۷)، فیاض و ایمانی (۱۳۸۹)، صادق‌زاده و منادی (۱۳۸۷) شمشیری و نوشادی (۱۳۸۵)، ملاصادقی (۱۳۷۸) و حاجیانی (۱۳۷۹) استفاده شد و پس از مطالعه اولیه متن کتب، برخی مؤلفه‌ها حذف و برخی در یکدیگر ادغام شدند. در نهایت پنج مؤلفه که با فضای مفهومی کتب مطالعات اجتماعی در این دوره و هدف پژوهش سازگارتر هستند؛ به‌عنوان ابعاد هویت ملی انتخاب گردیدند. این مؤلفه‌ها عبارتند از:

نمادها: منظور از نماد چیزی است که جانشین یا بازنمود چیز دیگری باشد (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۰۱۹). نشانه نمادین به این معناست که رابطه دو مقوله از نوع قرارداد یا توافق اجتماعی است (کرایب، ۱۳۸۹: ۱۷۲). به عبارت دیگر آنچه که به‌عنوان نشانه ایرانی بودن مورد توافق است. مانند پرچم ایران، سرود ملی و

وقایع و رخدادها: منظور وقایع و رخدادهای تأثیرگذار در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، مذهبی و ... است. عاملیت این وقایع به ملت یا حاکمیت ایران منتسب است، نظیر ملی شدن صنعت نفت ایران و ... در غیر این صورت با حیطه‌هایی از هویت ملی پیوند ناگسستنی دارد، مانند واقعه هجرت پیامبر در بعد هویت دینی ایرانی.

ارزش‌ها: منظور از ارزش، اندیشه‌ها و تصوراتی است که افراد یا گروه‌ها درباره آن چه مطلوب، پسندیده، خوب یا بد؛ دارند (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۰۲۱) مانند ارزش جوانمردی، مهمان نوازی، و ... در فرهنگ ایرانی.

میراث فرهنگی: میراث فرهنگی به آثار مادی و معنوی به جا مانده از گذشته گفته می‌شود که بر هویت فرهنگی یک جامعه انسانی دلالت دارد و برای مطالعه جوامع،

اقوام، ملل و نیز بازشناسی آثار مادی تمدن‌ها و سیر تشکیل و تکامل آنها سندی با ارزش به‌شمار می‌آید (حجت، ۱۳۸۰: ۷۳). مانند ادبیات، معماری، صنایع دستی و...

مشاهیر و شخصیت‌ها: منظور اشخاص حقیقی یا اسطوره‌ایی هستند که در زمینه‌های مختلف سیاسی، مذهبی، علمی و... بر تاریخ ایران تأثیرات مثبت یا منفی گذاشته‌اند و بدین واسطه شناخته شده و مشهورند. این اشخاص از منشأ ایرانی برخوردارند و در غیر این صورت با بخشی از هویت ملی ایران پیوند ناگسستنی دارند؛ نظیر شخصیت پیامبر اسلام.

از آنجایی که این مؤلفه‌ها مربوط به کتب مطالعات اجتماعی هستند، به طبع با حوزه فرهنگی هویت ملی در مقایسه با ابعاد اقتصادی، سیاسی، جغرافیایی و... انطباق بیشتری دارند؛ اما این تطابق در برخی موارد نظیر بیان ارزش‌های اقتصادی و یا شخصیت‌های سیاسی و... کمرنگ‌تر است زیرا مرز بین حوزه‌های مختلف هویت ملی کاملاً منفک و متمایز نیست. براساس این مؤلفه‌ها پرسش‌های پژوهش شکل می‌گیرد.

سؤالات تحقیق

- ۱- به کدام نمادهای ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟
- ۲- به کدام وقایع و رخدادها ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟
- ۳- به کدام نوع از ارزش‌های ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟
- ۴- به کدام نوع میراث فرهنگی ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟
- ۵- به کدام نوع مشاهیر و شخصیت‌های ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟
- ۶- هریک از مؤلفه‌های هویت ملی در کتب مطالعات اجتماعی به چه میزان توجه شده است؟

چارچوب نظری و مفهومی

مفهوم هویت ملی

در تعریف گیدنز هویت به درک و تلقی مردم درباره کیستی‌شان و آنچه برایشان معنادار است، مربوط می‌شود (گیدنز، ۱۳۸۷: ۶۸). اسمیت هویت ملی را بازتولید و بازتفسیر دائمی الگوها و ارزش‌ها، نمادها و خاطره‌ها، اسطوره‌ها و سنت‌هایی می‌داند که میراث متمایز ملت‌ها را تشکیل می‌دهند و هویت افراد با توجه به این میراث و عناصر فرهنگی مشخص می‌شوند (جعفرزاده‌پور، ۱۳۸۹: ۳۵). به نظر آبل هویت ملی مقوله‌ای از

هویت‌های جمعی است که منابع سرزمینی را با عناصر فرهنگی، اقتصادی و حقوقی - سیاسی ترکیب می‌کند (آبل، ۲۰۰۵: ۱۲). روح‌الامینی نیز مجموعه ویژگی‌ها، وابستگی‌ها و پیوندهای جغرافیایی، تاریخی، فرهنگی و حماسی که زندگی انسانی را دربرمی‌گیرند و عضو جامعه به آن افتخار می‌کند، را هویت ملی می‌نامد (میرمحمدی، ۱۳۸۳: ۲۱).

مفهوم ملت

اسمیت ملت را به‌عنوان جمعی از انسان‌های دارای سرزمین، تاریخ، اسطوره، خاطرات مشترک، فرهنگ عمومی و توده‌ای به همراه اقتصاد مشترک و حقوق و وظایف مشترک تعریف می‌کند (احمدی، ۱۳۸۸: ۱۴۱). به نظر شیخاوندی ملت عبارت است از مردمان کثیری که به‌طور تاریخی - فرهنگی در سرزمینی به نام میهن (کشور) تحت مدیریت سازمانی به نام دولت قرار دارند (شیخاوندی، ۱۳۸۷: ۷۶).

رویکردهای نظری هویت

در عرصه نظری بسیاری از اندیشمندان هویت را به‌عنوان یک پدیده سیاسی و اجتماعی مولود عصر جدید می‌دانند که به‌عنوان یک مفهوم علمی از نیمه دوم قرن بیستم گسترش یافته است. علی‌رغم این گرایش مسلط، دیدگاه دیگری معتقد است؛ این مفهوم در جامعه بشری سابقه دیرینه‌ای دارد و در گذر زمان رویکردها و نگرش‌های مختلفی نسبت به آن تبیین شده است (تاجیک، ۱۳۸۳: ۹). در رویکرد کنش‌متقابل نمادین مسئله بنیادی این است که مردم معانی نمادین را به اشیاء و رفتارهای خودشان و دیگران اطلاق می‌کنند و این معانی را طی تعامل‌هایشان بسط می‌دهند. اگرچه در تاکیدشان بر ساخت اجتماعی هویت و روندهای ساخت هویت تفاوت دارند (اکبرزاده، ۱۳۷۶: ۲۳). به نظر مید هر فرد هویت یا خویشتن خود را از طریق سازماندهی نگرش‌های فردی دیگران در قالب نگرش‌های سازمان‌یافته اجتماعی یا گروهی شکل می‌دهد (علیخانی، ۱۳۸۶: ۱۵۲). در نگاه جنکینز همه هویت‌های انسانی به یک معنا هویت اجتماعی هستند. هویت به معنا مربوط می‌شود و معنا در اثر توافق و عدم توافق به دست می‌آید (جنکینز، ۱۳۹۱: ۶). فهم ما از «خود» در عملی همزمان که شامل تعریف خود (درونی) و تعاریفی که دیگران از خود عرضه می‌کنند (برونی) حاصل می‌شود (جنکینز، ۱۳۹۱: ۳۵). در ارتباط با مفهوم هویت ملی، برخی از نظریه‌پردازان آن را با شکل‌گیری ملت مرتبط می‌دانند زیرا برای شکل‌گیری احساس هویت ملی، ابتدا نیاز به

آگاهی از وجود گروه ملی است (بارت، ۱۳۸۱: ۱۴). به طور مثال میلر معتقد است وقتی درباره هویت ملی صحبت می‌کنیم، ابتدا باید در مورد این که ملت‌ها چه هستند، تصور روشنی داشته باشیم (صالحی‌عمران و شکیباییان، ۱۳۸۶: ۶۹) او پنج عنصر تشکیل دهنده ملت را، باور مشترک و تعهد متقابل، قدمت تاریخی، نقش فعال، وابستگی به قلمرو خاص و متمایز شدن از دیگر اجتماعات به واسطه فرهنگ عمومی خاص می‌داند (احمدی، ۱۳۸۸: ۱۴۱). کاستلز نیز هویت را فرایند معناسازی براساس یک ویژگی فرهنگی یا مجموعه‌ای از ویژگی‌های فرهنگی به هم پیوسته تعریف می‌کند (کاستلز، ۱۳۸۰: ۸۵). او عواملی مانند مذهب، زبان، آب و خاک را فی‌نفسه برای ساختن ملت‌ها کافی نمی‌داند و بر داشتن تجربه مشترک تأکید ویژه‌ای دارد. این تجربه را می‌توان با ایجاد سازوکارهایی نظیر آموزش و پرورش مشترک، رسانه و... تقویت کرد (کاستلز، ۲۰۰۱: ۱۲۳). در یک تقسیم‌بندی کلی، تاجیک (۱۳۸۲) نظریه‌های هویت را به دو گروه کلاسیک و جدید تقسیم کرده است:

الف) رویکردهای کلاسیک

۱- **گوهرگرا:** اعتقاد به تعیین یافتگی هویت دارند و محور حیاتی بحث هویت را تقابل اضداد می‌دانستند، که بر بنیان «خودی و بیگانه» شکل گرفته‌اند.

۲- **برساخت‌گرایی اجتماعی:** تأکید اصلی آن است که ماهیت «خود» ساخته و پرداخته تاریخ است و در ظرف زمان و مکان خاص شکل گرفته و معنا می‌یابد.

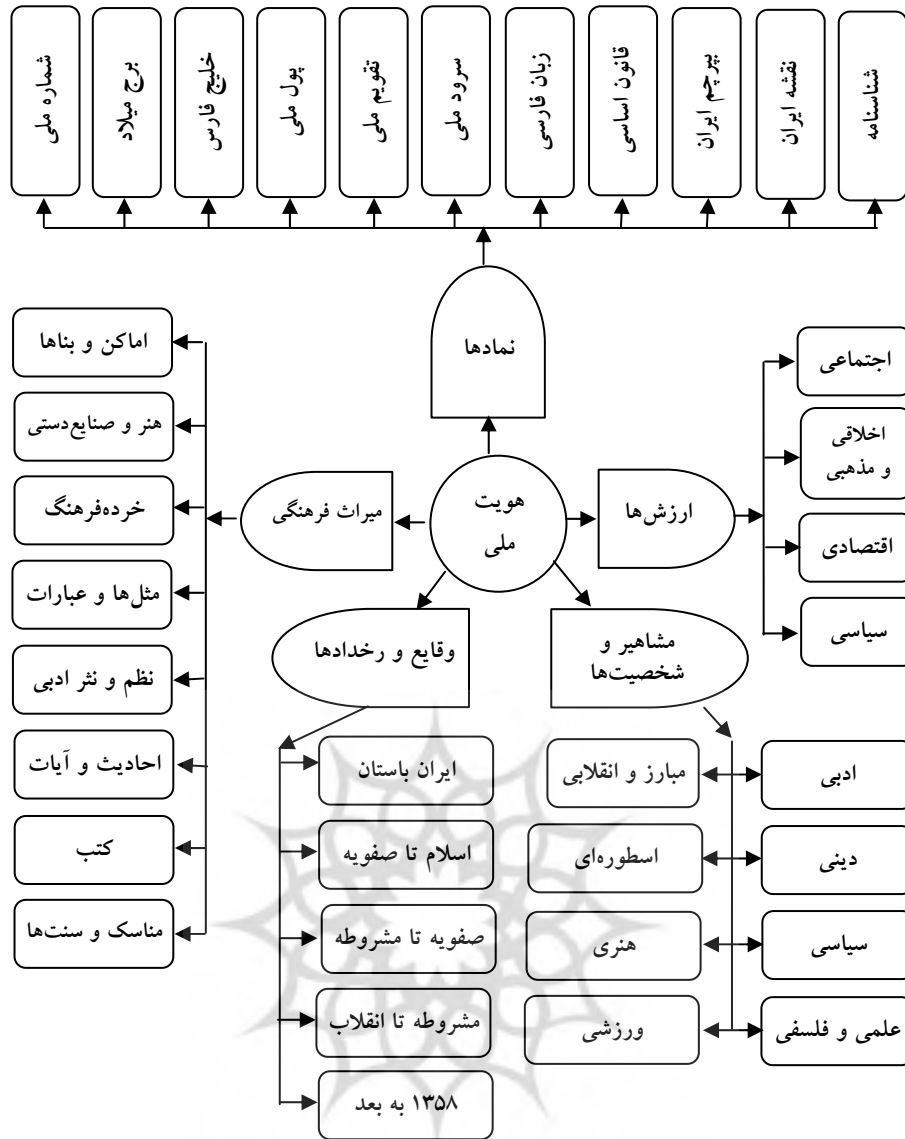
۳- **رویکردهای میانه:** این دسته از نظریه‌ها در میان گوهرگرایی و سازه‌گرایی قرار می‌گیرند و بر این اعتقادند که احساس هویت یک مقوله حدوثی یا شدنی است و نه قدیمی و ذاتی. لکن هویت یک جنبه تکوینی (در مقابل تکوینی) یا محمولی (در مقابل محقق) نیز دارد. هویت‌های متأخر الزاماً نافی هویت‌های متقدم نیستند.

ب) رویکردهای جدید

این رویکردها هویت را امری تاریخی و محصول زمان می‌دانند و ضمن رد جهان‌شمولی نظریه‌ها، معتقدند هویت‌ها در بستر گفتمان‌های روان و متغیر شکل می‌گیرند. مانند رهیافت‌های پسا‌ساختارگرایی، پسا‌مارکسیسم و... (حاجیان، ۱۳۸۸: ۷۱).

ضرورت مفهوم هویت ملی موجب شد تا پژوهش‌های متعددی در این عرصه صورت گیرند. از جمله در ایران، نوشادی و دیگران در بررسی کتاب تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی نشان دادند که در رکن اسلامیت به مقوله‌های دینی و

سیاسی در حد نسبتاً مناسبی پرداخته شده است، اما ارکان ایرانیّت و تجدد مورد غفلت واقع شده است (نوشادی و دیگران، ۱۳۹۰: ۷۴). منصوری و فریدنی در پژوهشی محتوایی کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی نشان دادند که میزان توجه به مقوله‌های هویت ملی تنها حدود ۷٪ کل محتوای کتاب‌ها بوده است (منصوری و فریدونی، ۱۳۸۸: ۴۴). صالحی عمران و شکیباییان در تحقیق بر روی کتب درسی دوره ابتدایی توجه نامتعادل به مؤلفه‌های هویت ملی و اختصاص تنها ۱۴۶ صفحه از ۳۱۹۹ صفحه به هویت ملی را نتیجه گرفتند (صالحی عمران و شکیباییان، ۱۳۸۶: ۴۶). هم‌چنین در پژوهش‌های خارج از ایران، اینهایمر و بارت در مطالعات مربوط به «رشد هویت ملی در دختران و پسران» بیان کردند که رشد نگرش‌های ملی تابعی از رشد شناختی و نیز متأثر از زمینه‌های تاریخی و اجتماعی - فرهنگی است (اینهایمر و بارت، ۲۰۱۱: ۴) شرمین (۲۰۱۰) در پژوهشی هویت ملی را در بین کودکان مهاجر دوره ابتدایی ایتالیا بررسی می‌کند و نشان می‌دهد تصویر یک مهاجر به‌عنوان شخصی «پایین‌تر» یا «دیگری» به‌طور بالقوه چه تأثیری بر هویت ملی دانش‌آموزان مهاجر و نیز هویت ملی جامعه معاصر ایتالیایی دارد. زامبتا (۲۰۰۰) نیز در پژوهش خود با عنوان «دین و هویت ملی در یونان» استدلال می‌کند که: آموزش دینی گسترش بسیار فراتری از برنامه درسی آموزش دینی یافته است و در بسیاری از کشورهای اروپایی، هم‌چنان به‌عنوان یک جزء کلیدی از سیاست هویت محسوب می‌شود. در این پژوهش تعریف جنکینز از هویت اجتماعی مبنای نظری قرار گرفته است. بدین معنا که هویت ملی نیز یکی از اقسام هویت اجتماعی است و باید روی مفاهیم آن توافق وجود داشته باشد. این توافق می‌تواند از طریق کتب درسی مشترک در بین دانش‌آموزان ایجاد شود. هم‌چنین هویت ملی در ایران وابسته به مفهوم ملت در نظر گرفته شده است و ملت لزوماً براساس عوامل نژادی تعریف نمی‌شود، بلکه به جز آن باور مشترک و تعهد متقابل، قدمت تاریخی، نقش فعال، وابستگی به قلمرو خاص و متمایز شدن از دیگر اجتماعات به واسطه فرهنگ عمومی خاص در نظریه میلر مبنای تعریف ملت ایرانی قرار دارد. لذا در بین رویکردهای ذکر شده، هویت ملی براساس رویکرد کلاسیک - میانه تحلیل خواهد شد. بدین معنا که هویت ملی ایرانی عناصری از هر دو گرایش گوهرگرایی و برساخت‌گرایی را دارا است. بر این اساس، مدل نظری مؤلفه‌ها و خرده‌مؤلفه‌های هویت ملی براساس تحقیقات پیشین و محتوای کتب مطالعات اجتماعی به شکل زیر تدوین شده است.

شکل ۱: مدل نظری مؤلفه‌های هویت ملی فرهنگی

روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شده است و از نوع پژوهش‌های توصیفی است. برلسون (۱۹۵۴) تحلیل محتوا را تکنیکی پژوهشی برای تشریح کمی، نظام‌مند و عینی محتوای آشکار پیام تعریف می‌کند (بیکر، ۱۳۸۶: ۳۱۵). تحلیل محتوا به صورت کمی و کیفی و یا ترکیبی از هر دو انجام می‌شود. تعریف برلسون به نوع کمی نزدیک‌تر است. در مقابل شی‌یه و شانون تحلیل محتوای کیفی را روش تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی، تم‌سازی یا طراحی الگوهای شناخته شده تعریف می‌کنند (ایمان و نوشادی، ۱۳۹۰: ۱۹). این پژوهش در تحلیل محتوای متن، تصاویر و پرسش‌های کتب درسی از هر دو روش کمی و کیفی استفاده می‌کند. متغیر اصلی پژوهش، هویت ملی است. از آنجایی که در کتب مطالعات اجتماعی مضامین هویت ملی متعدد و پراکنده‌اند و گاه در یک تصویر یا یک عبارت درس، چند مؤلفه هویت ملی گنجانده شده است؛ واحد تحلیل مضمون مورد استفاده قرار گرفته است.

یافته‌های تحقیق

پرسش اول: به کدام نمادهای ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟

جدول شماره ۱: انواع نمادهای ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نام کتب پایه تحصیلی	مطالعات اجتماعی پایه سوم	بخش تعلیمات مدنی پایه چهارم	بخش تعلیمات مدنی پایه پنجم	مطالعات اجتماعی پایه ششم
نماد ملی	شماره ملی - شناسنامه	نقشه - پرچم - قانون اساسی - زبان فارسی - سرود ملی - تقویم ملی	نقشه - پرچم - قانون اساسی - پول ملی	نقشه - پرچم - خلیج فارس - زبان فارسی - برج میلاد

یافته‌های جدول شماره یک نشان می‌دهد که در مجموع از ۱۱ نوع نماد ملی در این کتب استفاده شده است. نمادها هم به صورت تصویری؛ نظیر برج میلاد، نقشه ایران و هم نوشتاری، مانند سرود ملی و قانون اساسی انتخاب شده‌اند. استفاده از نمادهای خلیج فارس، برج میلاد، شماره ملی و شناسنامه در کتب جدیدالتألیف نشان می‌دهد؛ مؤلفین در دوره تحول، به استفاده از نمادهای جدیدتر نیز توجه کرده‌اند. تنوع نمادها در کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی کمتر از سایر کتب است. انتخاب نمادها تماماً جنبه ملی داشته و از نمادهای خاص یک منطقه استفاده نشده است. تنها نماد خلیج فارس به طبیعت و اقلیم ایران مرتبط است.

پرسش دوم: به کدام وقایع و رخدادهای ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟

جدول شماره ۲: انواع وقایع و رخدادهای ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نام کتب / دوره‌های تاریخی	مطالعات اجتماعی پایه سوم	تعلیمات مدنی پایه چهارم	تعلیمات مدنی پایه پنجم	مطالعات اجتماعی پایه ششم
ایران باستان	ظهور اسلام، هجرت پیامبر (ص)، رحلت پیامبر (ص)
ورود اسلام تا آغاز صفویه	حمله مغول به ایران
آغاز صفویه تا انقلاب مشروطه	تأسیس صفویه، به تخت نشستن شاه عباس اول، عهدنامه گلستان و ترکمانچای، قرارداد رویترز، انتخاب شیعه به عنوان مذهب رسمی، قتل امیرکبیر، شهادت رئیس‌علی دلواری
انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی ۵۷	انقلاب اسلامی	انقلاب اسلامی - قیام پانزده خرداد ۴۲	ورود امام خمینی به ایران در ۱۲ بهمن، انقلاب اسلامی، قیام پانزده خرداد ۴۲، ملی شدن صنعت نفت، قیام میرزا کوچک جنگلی و شهادت او
از سال ۱۳۵۸ تا کنون	رأی آری به جمهوری اسلامی، جنگ ایران و عراق، رحلت امام خمینی، شهادت حسین فهمیده	جنگ ایران و عراق، اشغال و آزادسازی خرمشهر (عملیات بیت‌المقدس)، تشکیل سپاه پاسداران، شکست حصر آبادان، پذیرش قطعنامه‌ی صلح با عراق

در جدول شماره دو مشاهده می‌شود که دوره‌های تاریخی براساس نقاط عطف، به پنج دوره تقسیم شده‌اند. در مجموع به ۲۵ نوع واقعه در کتب مطالعات اجتماعی پرداخته شده است. به جز سه رویداد مربوط به تاریخ اسلام، مابقی رویدادهای انتخاب شده به حوزه سیاسی (انقلاب، قیام، رهبران و...) مرتبط است. به‌طور کلی دوره زمانی وقایع، از ابتدای شکل‌گیری صفویه تا سال ۱۳۶۸ است، و بیشترین تمرکز بر دوران انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی شده است. در دوره‌های تاریخی قبل از صفویه، تنها

به واقعه حمله مغول و رخداد‌های صدراسلام که همزمان با دوره ایران باستان است، اشاره شده است. در بین کتب؛ کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی به هیچ واقعه‌ای تاریخی نپرداخته است، اما در کتاب پایه ششم بیشترین تنوع مشاهده می‌شود و به وقایع هر پنج دوره تاریخی با تنوع متفاوت اشاره شده است درحالی‌که تأکید اصلی همچنان بر دوران صفویه تا زمان حاضر است. در دو کتاب تعلیمات مدنی قبل از تحول مختصراً از چند واقعه نام برده شده است. این وقایع مربوط به سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۴۲ (دوره مشروطه تا انقلاب اسلامی ۵۷ و پس از آن) است.

پرسش سوم: به کدام نوع میراث فرهنگی ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟

جدول شماره ۳: انواع میراث فرهنگی ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نام کتب	ابعاد میراث فرهنگی	مطالعات اجتماعی پایه سوم	تعلیمات مدنی پایه چهارم	تعلیمات مدنی پایه پنجم	مطالعات اجتماعی پایه ششم
		تاریخی	خانه سنتی	----	----
اماکن و بناها	فرهنگی	----	----	----	دانشگاه جندی شاپور، نظامیه نیشابور
	مذهبی	----	مسجد به طور عام - کعبه	حرم حضرت معصومه (س)	کعبه، مرقد پیامبر (ص)، حرم امام علی (ع)، امام حسین (ع)، امام رضا (ع)، حضرت معصومه (س)، حضرت ابوالفضل (ع)
	آرامگاه	----	----	----	مقبره شهریار، حرم امام خمینی (ره)
	هنر و صنایع دستی	----	----	----	کتیبه نویسی، خطاطی، کاشی کاری، مینیاتور
	خرده فرهنگ	ترکمن - عشایر	تصویر مجموع اقوام ایرانی	----	لر، کرد، گیلک، ترکمن، ترک، فارس، عرب، بلوچ

	مثله‌ها و عبارات	مدرسه خانه دوم ماست	----	----	۱- پیداکردن دوست آسان است، اما نگهداری آن مشکل است. ۲- وقت طلاست. ۳- اصفهان به نصف جهان معروف است.
	نظم و نثر ادبی	----	----	----	۱- تو اول بگو با کیان زیستی / من آن گه بگویم که تو کیستی ۲- همنشین تو از تو به باید / تا تو را عقل و دین بیفزاید ۳- دوست آن است که گیرد دست دوست / در پریشان حالی و درماندگی
	احادیث و آیات	انا اعطیناک الکوثر...	----	----	۱- به دنبال کسب علم باشید؛ حتی اگر مجبور شوید تا چین بروید. پیامبر(ص). ۲- با نیکان همدلی و رفاقت کن تا از آنان باشی و از بدان جدا شو تا از آنان نباشی. حضرت علی(ع). ۳- بدترین دوستان کسانی هستند که میان مردم سخن چینی می‌کنند و بین دوستان جدایی می‌اندازند. پیامبر(ص).
کتب	ادبی	----	----	----	شاهنامه، شاهنامه دقیقی، کلیله و دمنه، شاهنامه ابوالمؤید بلخی، دیوان امیرمعری، دیوان خاقانی، دیوان عطار، دیوان عنصری، دیوان فرخی، دیوان دقیقی، حدیقه سنایی، رباعیات خیام، دیوان بابا طاهر، سیاست‌نامه، گرشاسب‌نامه.
	دینی	قرآن	----	قرآن	قرآن، تفسیر تبیان، مجمع‌البیان، اصول کافی، احیاءالعلوم، استبصار
	علمی	----	----	----	قانون، قانون مسعودی، حاوی، الطب المنصوری، جبرومقابله، دانشنامه اعلایی
	فلسفی	----	----	----	شفا، اساس الاقتباس

	سایر	----	----	----	تاریخ طبری، ترجمه تاریخ طبری
مناسک و سنت‌ها	دینی	دعا، نماز، خواندن قرآن، عبادت (عام)	نماز، دعا، مراسم حج، اعیاد مذهبی	----	اذان، نماز، دعا، زیارت، عزاداری و پوشیدن لباس سیاه، خواندن قرآن، عیدهای مذهبی
	فرهنگی	هدیه دادن	----	----	نوروز، چوگان بازی، نقالی

مطابق جدول شماره سه، میراث فرهنگی ملی در هشت بُعد مورد بررسی قرار گرفته است. کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم از تنوع چشمگیری در همه ابعاد برخوردار است. این امر به‌ویژه در بعد کتب (۳۰ نوع) و سپس بعد اماکن و بناها (۱۹ نوع) مشهودتر است. در بعد کتب، به مشهورترین کتاب‌ها اشاره شده است، اما دوره معاصر مورد چشم‌پوشی قرار گرفته است. در سایر کتاب‌های پایه‌های سوم، چهارم و پنجم تنوع میراث فرهنگی محدود است و از نظم خاصی در انتخاب برخوردار نیست، به جز این‌که به ابعاد دینی توجه بیشتری صورت گرفته است، نظیر کتاب دینی (قرآن)، مناسک و سنت‌های دینی (نماز، دعا و...). کتاب تعلیمات مدنی پایه پنجم دارای کمترین تنوع در این زمینه است. از آنجایی که کتاب مطالعات اجتماعی سوم ابتدایی به دوره تحول بنیادین تعلق دارد، تفاوت چشمگیری در چگونگی توجه به میراث فرهنگی بین این کتاب و پایه ششم مشاهده می‌شود. اگرچه بخشی از این تفاوت به اختلاف پایه تحصیلی مرتبط است اما کتاب مطالعات اجتماعی پایه سوم اولین کتاب در این حوزه است که مورد استفاده دانش‌آموزان قرار می‌گیرد و عناصر میراث فرهنگی دارای گستردگی و وجه عینی بیشتری هستند. لذا توجه به عناصر میراث فرهنگی شایان توجه بیشتری است. هم‌چنین برخی ابعاد نظیر نظم و نثر ادبی، هنر و صنایع دستی از قدمت و غنای فوق‌العاده‌ای در ایران برخوردار و به دلیل پیوند با موضوعات اجتماعی در جذب دانش‌آموزان به محتوای علمی بسیار اثرگذار هستند. درحالی‌که مشاهده می‌شود جای آنها در این کتب خالی است یا به حد کفایت به آنها پرداخته نشده است.

پرسش چهارم: به کدام نوع ارزش‌های ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟

جدول شماره ۴: انواع ارزش‌های ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نام کتب	مطالعات اجتماعی	بخش تعلیمات	بخش تعلیمات	مطالعات اجتماعی
انواع ارزش	پایه سوم	مدنی پایه چهارم	مدنی پایه پنجم	پایه ششم
اجتماعی	اهمیت نهاد خانواده، تفریح و سرگرمی، اهمیت تقسیم کار، اجرا و رعایت قانون، نظم، حفظ محیط زیست، حفظ سلامتی، رعایت ایمنی و حفاظت از خود	اهمیت نهاد خانواده، نظم، حفظ محیط زیست	اجرا و رعایت قانون، عدالت، نظم، حفظ محیط زیست، تأمین اجتماعی، آزادی	اهمیت نهاد خانواده، نظم، مراقبت از اموال عمومی، حفظ محیط زیست، اجرا و رعایت قانون، حفظ سلامتی
اخلاقی و مذهبی	شکر خدا، عفاف و حجاب، محبت و مهربانی، کمک به دیگران، دوستی و تعامل اجتماعی، توحید و یگانه پرستی، کار و تلاش، مراقبت از دیگران، اهمیت علم و شناخت، نیکی به پدر و مادر، تشکر و قدردانی، خوب بودن، احترام به دیگران، قناعت، ادب، خدمت به دیگران، آغاز کارها با نام خدا.	محبت و مهربانی، ایثار و فداکاری، کمک به دیگران، تعاون و همکاری، احترام به دیگران، نیکوکاری، حمایت از مظلوم و مستضعف، توحید و یگانه پرستی، شورا و مشورت.	محوریت احکام خداوند، اهمیت علم و شناخت، مسئولیت پذیری و عمل به وظیفه، امر به معروف و نهی از منکر، احترام به دیگران، محبت و مهربانی، ایثار و فداکاری، شجاعت، نیکوکاری، کمک به دیگران، تعاون و همکاری، شورا و مشورت.	دوستی و تعامل اجتماعی، محبت و مهربانی، کمک به دیگران، صداقت، ادب، پرهیز از سخن چینی، پرهیز از بخل، وفاداری و تعهد، گذشت و بخشش، احترام به دیگران، خوش اخلاقی، پرهیز از غیبت، شکر خدا، اهمیت علم و شناخت، استفاده از فرصت، تعاون و همکاری، رعایت حقوق دیگران، عفاف و حجاب، قناعت و پرهیز از تجمل، حمایت از مظلوم و مستضعف، ایثار و فداکاری، نیکوکاری، شورا و مشورت.
اقتصادی	صرفه جویی کردن، مصرف صحیح، اهمیت پس انداز	----	صرفه جویی، پرهیز از اسراف	صرفه جویی، پرهیز از اسراف، اهمیت پس انداز، خرید کالای ایرانی
سیاسی	----	پاسداری از کشور و حکومت، وحدت و یکپارچگی	استقلال، ضدیت با نظام پهلوی، پذیرش و پیروی از ولایت فقیه، وحدت و یکپارچگی، بیزاری از دشمنان جامعه اسلامی، پاسداری از کشور و حکومت	پاسداری از کشور و حکومت، استقلال، حمایت از مقاومت فلسطین و مقابله با صهیونیسم

یافته‌های جدول چهار نشان می‌دهد که ارزش‌ها به چهار بعد اجتماعی، اخلاقی - مذهبی، اقتصادی و سیاسی تقسیم شده‌اند. در مجموع ۵۸ نوع ارزش ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ذکر شده است. تنوع ارزش‌های ملی در هر چهار کتاب زیاد و این حاکی از اهمیت بیشتر این بخش در نظر مؤلفین است. این گوناگونی در بعد ارزش‌های اخلاقی و مذهبی و سپس ارزش‌های اجتماعی نمایان‌تر است. ارزش‌های اقتصادی از کمترین تنوع برخوردار هستند. در کتاب جدیدالتألیف مطالعات اجتماعی پایه سوم، ارزش‌های سیاسی حذف شده‌اند و در کتاب تعلیمات مدنی پایه چهارم به ارزش‌های اقتصادی پرداخته نشده است. به‌طورکلی ارزش‌های مشترک در بعد اجتماعی، ارزش نظم و حفظ محیط زیست است. در بعد اخلاقی و مذهبی؛ ارزش محبت و مهربانی، کمک به دیگران و احترام به دیگران سه ارزش مشترک در چهار کتاب است. در بعد اقتصادی؛ ارزش صرفه‌جویی و پرهیز از اسراف و در بعد سیاسی ارزش پاسداری از کشور و حکومت مشترکاً به کارگرفته شده‌اند. مقایسه کتب نشان می‌دهد که در زمینه تأکید بر ارزش‌ها روند دوران قبل از تحول تقویت شده است. ارزش‌های اشاره شده نظیر اهمیت قانون و نظم، مراقبت از محیط زیست، ایثار و فداکاری، سلامت فرد، مسئولیت‌پذیری، استقلال، عدالت و... ارزش‌هایی‌اند که برای زندگی سالم در جامعه لازم و ضروری هستند؛ به دلیل اهمیت نهاد خانواده در ایران مشاهده می‌شود که این ارزش به‌ویژه در کتاب پایه سوم ابتدایی مورد توجه زیادی قرار گرفته است.

پرسش پنجم: به کدام نوع مشاهیر و شخصیت‌های ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی توجه شده است؟

جدول شماره ۵: انواع شخصیت‌ها و مشاهیر در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

انواع کتب		مطالعات اجتماعی پایه سوم	بخش تعلیمات مدنی پایه چهارم	بخش تعلیمات مدنی پایه پنجم	مطالعات اجتماعی پایه ششم
انواع مشاهیر و شخصیت‌ها					
ادبی		---	---	سعدی	سعدی، خیام، فردوسی، دقیقی طوسی، ابوالمؤید بلخی، امیر معری، خاقانی، عطار، عنصری، فرخی، سنایی، منوچهری، اسدی طوسی، باباطاهر
پیامبر و ائمه	زنی	---	حضرت محمد (ص)	---	حضرت محمد(ص)، امام علی(ع)، امام حسین(ع)، امام صادق(ع)، امام محمد باقر(ع)، حضرت ابوالفضل(ع)، امام رضا(ع)، حضرت معصومه(س)

	عالم دینی	----	----	----	فضل بن حسن طوسی، محمدطوسی، محمد بن یعقوب کلینی، شیخ لطف‌الله، علامه مجلسی، آیت... کاشانی
سیاسی	رهبران سیاسی	----	----	امام خمینی، آیت... خامنه‌ای	امام خمینی (ره)
	رؤسای حکومت	----	----	----	داریوش هخامنشی، عضدالدوله دیلمی، شاه عباس، شاه اسماعیل صفوی، رضاخان، محمدرضا پهلوی
	عوامل اجرایی حکومت	----	----	----	خواجه نظام‌الملک، خواجه نصیرالدین طوسی، شیخ بهایی، امیرکبیر، محمد مصدق، سیدحسن مدرس
	علمی و فلسفی	----	----	ابن سینا	اسماعیل جزری، زکریای رازی، ابن سینا، خوارزمی، جابر بن حیان، خیام، ابوریحان بیرونی، محمد بن جریر طبری، محمد بلعمی، خواجه نصیرالدین طوسی، غزالی
مبارز و انقلابی	رهبران فکری و انقلابی	----	----	----	میرزا کوچک جنگلی، رئیس علی دلواری، شیخ محمد خیابانی، امام خمینی (ره)
	شهادت جنگ	----	----	حسین فهمیده	محمد علی جهان آرا، بهنام محمدی
	اسطوره‌ای	----	----	----	-----
	هنری	----	----	----	علیرضا عباسی، رضا عباسی، کمال‌الدین بهزاد
	ورزشی	----	----	----	-----

یافته‌های جدول شماره پنج نشان می‌دهد که در چهار کتاب مطالعات اجتماعی مجموعاً ۶۰ اسم به کار برده شده است. در هر یک از ابعاد ادبی، دینی و سیاسی ۱۴ نوع شخصیت و مشاهیر ذکر شده است، که دارای بالاترین تنوع هستند. اما در ابعاد مشاهیر و شخصیت‌های اسطوره‌ای و ورزشی به هیچ شخصیتی پرداخته نشده است. در بعد شخصیت‌های علمی و فلسفی علی‌رغم تنوع قابل ملاحظه، مشاهیر معاصر این حوزه، نادیده گرفته شده‌اند. این امر در مشاهیر ادبی و هنری نیز مشاهده می‌شود. این کم‌توجهی به مشاهیر معاصر مطلوب به نظر نمی‌رسد. در مقایسه کلی، رویکرد متفاوتی بین کتب دوره تحول وجود دارد. در کتاب پایه سوم بعد مشاهیر و شخصیت‌ها حذف

شده است اما در کتاب پایه ششم مشاهیر تنوع مناسبی مشاهده می‌شود. در دو کتاب تعلیمات مدنی پایه چهارم و پنجم تنوع شخصیت‌ها محدود است و الگوی خاصی در انتخاب آنها مشاهده نمی‌شود.

پرسش ششم: هر یک از مؤلفه‌های هویت ملی در کتب مطالعات اجتماعی به چه میزان توجه شده است؟

جدول شماره ۶: میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

نام کتاب	پایه	مؤلفه‌های هویت ملی					جمع	
		وقایع و رخدادها	میراث فرهنگی	ارزش‌ها	مشاهیر و شخصیت‌ها	درصد	تعداد	
مطالعات اجتماعی	سوم	۱۱	۰	۲۹	۲۳۶	۰	۲۷۶	۲۳/۵۶
تعلیمات مدنی	چهارم	۱۴	۱	۲۸	۵۴	۲	۹۹	۸/۴۵
تعلیمات مدنی	پنجم	۱۰	۳۱	۳	۱۴۱	۱۶	۲۰۱	۱۷/۱۶
مطالعات اجتماعی	ششم	۴۹	۹۰	۱۶۴	۱۰۷	۱۸۵	۵۹۵	۵۰/۸۱
جمع	فراوانی	۸۴	۱۲۲	۲۲۴	۵۳۸	۲۰۳	۱۱۷۱	۱۰۰
	درصد	۷/۱۷	۱۰/۴۱	۱۹/۱۲	۴۵/۹۴	۱۷/۳۳	۱۰۰	

جدول شماره شش نشان می‌دهد که در کتب مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی مجموعاً ۱۱۷۱ مورد به مؤلفه‌های هویت ملی اشاره شده است. از این مقدار ۵۰/۸۱٪ (مورد ۵۹۵) به کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم اختصاص دارد و کمترین میزان، مربوط به بخش تعلیمات مدنی پایه چهارم ابتدایی با ۸/۴۵٪ (مورد ۹۹) است. در بین ابعاد هویت ملی، بعد ارزش‌ها با ۴۵/۹۴٪ (مورد ۵۳۸) بیشتر از سایر ابعاد مورد توجه قرار گرفته است و کمترین میزان به بعد نمادها با ۷/۱۷٪ (مورد ۸۴) تعلق دارد.

تکنیک گردآوری اطلاعات، جامعه آماری، حوزه و سال تحقیق

در این پژوهش ابزار اندازه‌گیری چک لیست تحلیل محتوا است که توسط محقق ساخته شده است و دارای پنج مؤلفه نماد، ارزش، میراث فرهنگی، مشاهیر و

شخصیت‌ها و وقایع و رخدادها است. جهت تعیین پایایی در بخش کمی از فرمول اسکات (۱۹۹۵) استفاده و ضریب پایایی به دست آمده از کدگذاران مختلف بیشتر از ۷۰٪ مشاهده شد. موضوع پژوهش، هویت ملی است و حوزه تحقیق به جامعه‌شناسی آموزش و پرورش مرتبط است. جامعه آماری پژوهش شامل چهار کتاب؛ مطالعات اجتماعی پایه سوم ابتدایی، بخش تعلیمات مدنی از کتاب مطالعات اجتماعی پایه چهارم و پنجم و مطالعات اجتماعی پایه ششم است. جامعه آماری و نمونه در پژوهش یکسان است. داده‌های بدست آمده در بخش کمی با استفاده از آمار توصیفی (فراوانی، درصد فراوانی) و در بخش کیفی با توضیح و تفسیر مورد تحلیل قرار گرفتند. این پژوهش در سال ۱۳۹۲ صورت گرفته است.

خلاصه و نتیجه‌گیری

دوره ابتدایی اولین مرحله آموزش رسمی به شمار می‌آید. شاکله اصلی شخصیت کودک در این دوران مهم قوام می‌یابد. لذا کلیه دروس مقطع ابتدایی باید در محتوا و شیوه آموزش نهایت دقت و توجه را مبذول دارند. این امر آموزش مفهوم هویت ملی را نیز شامل می‌شود. پژوهش حاضر با این هدف به بررسی کتب مطالعات اجتماعی پرداخته است. نتایج تحلیل محتوای کیفی نشان می‌دهد به شکل متوازن و یکسان به ابعاد هویت ملی توجه نشده است. مؤلفه ارزش‌های ملی به‌ویژه بعد ارزش‌های اخلاقی و مذهبی از بیشترین تنوع برخوردار بوده است. این عدم توازن در نتایج تحقیقات گذشته نظیر نوшادی و دیگران (۱۳۹۰)، منصوری و فریدونی (۱۳۸۸)، صالحی‌عمران و شکیباییان (۱۳۸۶) نیز تأیید شده است. البته توجه برابر به تمامی ابعاد هویت ملی به دلیل اولویت هدف‌گذاری‌ها، موضوع و سرفصل دروس و نیز تناسب محتوای دوره تحصیلی با توانمندی‌های ذهنی دانش‌آموزان ممکن و منطقی نیست. در نظام آموزش و پرورش برخی اهداف از اهمیت بیشتری برخوردارند. به طور مثال اولین هدف کلان صنعت تحول بنیادین به بحث تربیت انسان اختصاص دارد برخی ویژگی‌های مطلوب انسان در این صنعت عبارتند از:

مؤحد، مؤمن، حقیقت‌جو، عاقل، عدالت‌خواه، جهادگر، جمع‌گرا، وطن‌دوست، ولایت‌مدار، منتظر، آزادمنش، با اراده، متخلق به اخلاق اسلامی، قانون‌مدار، خلاق، پاک‌دامن و... (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰: ۱۵).

بر این اساس نظام آموزش و پرورش تربیت اخلاقی انسان را اولین هدف خود در

آموزش قرار داده است از این رو عدم توازن در بیان مؤلفه‌ها نتیجه‌ای طبیعی خواهد بود. این هدف کلان به خوبی در کتب تحول بنیادین مورد توجه قرار گرفته است. در دو کتاب پیش از دوران تحول نیز مقوله ارزش‌ها هم در بعد کیفی و هم کمی کاملاً غلبه داشته‌اند.

سایر نتایج تحلیل کیفی نشان می‌دهد که در بعد نماد ملی، مؤلفین پس از دوران تحول، به استفاده از نمادهای جدیدتر در کنار نمادهای مرسوم گرایش یافته‌اند. به‌طور مثال «خلیج فارس» پس از مسایل اخیر در صحنه‌ی جهانی به‌عنوان یک نماد در کتاب پایه ششم مطرح شد. در مؤلفه وقایع و رخدادها ملی، درحالی‌که توجه به رویدادهای علمی و فرهنگی و... در کنار وقایع سیاسی می‌تواند چهره جامع‌تری از هویت ملی کشور نشان دهد؛ متأسفانه حتی در کتاب دوران تحول، این مهم مورد توجه قرار نگرفته است. در بحث گستردگی زمانی رویدادها نیز وقایع مربوط به قبل از دوران صفویه بسیار محدود است و رویدادهای پس از سال ۱۳۶۸ نیز عملاً مورد توجه قرار نگرفته‌اند. در مؤلفه میراث فرهنگی، به قوت کتاب پایه ششم غنای قابل ملاحظه‌ای مشاهده می‌شود. این امر در بعد کتب و اماکن و بناها بسیار مطلوب بوده است. اما اشاره محدود به چند هنر ایرانی و بیان سه بیت شعر و سه مثل و عبارت با در نظر گرفتن جایگاه هنر و ادبیات در فرهنگ ملی مطلوب نیست. امید است این امر در بازتألیف کتاب پایه چهارم و پنجم مدنظر مؤلفین قرار گیرد. در بعد مناسک و سنت‌های فرهنگی نیز با توجه به تنوع اقلیم‌ها و فرهنگی اشاره به چهار سنت کافی به نظر نمی‌رسد. در مؤلفه مشاهیر و شخصیت‌ها علی‌رغم تنوع مناسب به‌ویژه در کتاب پایه ششم، به شخصیت‌های معاصر در حوزه علمی و فلسفی، ادبی، هنری و حتی ورزشی توجه نشده است. این امر می‌تواند در خودباوری دانش‌آموزان نسبت به توانمندی کشور و انگیزه آنان برای تلاش بیشتر تأثیر منفی بگذارد. تأکید بر شخصیت‌های اسطوره‌ای نیز با جنبه احساسی و غرور ملی مرتبط است و در هیچ یک از کتب به آن پرداخته نشده است. در بخش تحلیل محتوای کمی اختصاص ۴۵/۹۴٪ (۵۳۸ مورد) از محتوای هویت ملی به مؤلفه ارزش ملی نشان می‌دهد که در بعد کمیت نیز توجه به ارزش‌ها در اولویت مؤلفین قرار داشته است. کتاب پایه ششم در بعد کمی با اختصاص ۵۰/۸۱٪ محتوای هویت ملی و نیز تنوع چشمگیر در همه مؤلفه‌ها عملکرد مناسب‌تری از سایر کتب داشته است. در کتاب پایه سوم و چهارم بالاترین میزان توجه ابتدا به ارزش‌ها سپس میراث فرهنگی و نمادها شده است. لذا در هر دو کتاب بعد فرهنگ

غلبه دارد. در کتاب پایه پنجم شدت توجه ابتدا به بعد ارزش‌ها، وقایع و رخدادها و سپس مشاهیر و شخصیت‌ها شده است، در نتیجه حیطه سیاسی (ارزش‌های سیاسی، شخصیت‌ها و وقایع) مورد توجه بیشتری قرار گرفته است. در کتاب پایه ششم این توجه به مشاهیر و شخصیت‌ها، میراث فرهنگی و سپس ارزش‌ها شده است. یعنی ضمن توجه به بعد سیاسی (ارزش‌ها، مشاهیر و وقایع) بعد فرهنگ همچنان در دستور کار بوده و از مشاهیر غیرسیاسی نیز به‌طور قابل ملاحظه‌ای استفاده شده است. لذا جهت‌گیری کتب در دوران تحول بنیادین به سمت توجه متعادل‌تر به قلمرو سیاست و تأکید بیشتر بر قلمرو فرهنگ تغییر یافته است. از نقاط قوت کتب مطالعات اجتماعی پایه سوم و ششم تلفیق دانش تاریخی و جغرافیایی با دانش اجتماعی بوده است. به‌طور مثال در کتاب پایه ششم ضمن توضیح جایگاه ایران در بهره‌مندی از ذخایر انرژی، مقوله ارزشی مصرف بهینه نیز مطرح می‌شود. این روند در یادگیری جامع‌تر دانش آموزان تأثیر به‌سزایی دارد. اما در کتب قبل از تحول پایه چهارم و پنجم سه بخش تاریخ، جغرافیا و تعلیمات مدنی مجزا ارائه می‌گردد. از نقاط قوت کتب تحول بنیادین توجه مجدد به ارزش‌ها، تأکید بیشتر بر قلمرو فرهنگ و دین، تنوع شخصیت‌های ملی، معرفی مهم‌ترین آثار مکتوب و استفاده از نمادهای ملی جدید است. نقاط ضعف این کتب بی‌توجهی به شخصیت‌های معاصر در حوزه‌های علمی و فلسفی، ادبی و هنری، نپرداختن به برخی از دوره‌های تاریخی، بی‌توجهی به وقایع علمی و فرهنگی و نادیده گرفتن مشاهیر در حوزه ورزش و اساطیر است. به نظر می‌رسد که هر یک از پایه‌های تحصیلی نقش متفاوتی در ایفای اهداف سند تحول بنیادین دارند. لذا ارزیابی کامل کتب مطالعات اجتماعی در زمینه هویت ملی منوط به بازتألیف کتاب‌های پایه‌های چهارم و پنجم و مقایسه با نتایج این پژوهش است.

منابع

- ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۸۷)؛ «مؤلفه‌های هویت ملی با رویکرد پژوهشی»، *فصلنامه سیاست*، دوره ۳۸، ش ۴، صص ۲۲-۱.
- احمدی، حمید (۱۳۸۸)؛ *بنیادهای هویت ملی ایرانی*، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- اکبرزاده، نسرین (۱۳۷۶)؛ «تحول‌شناختی و مسئله شکل‌گیری هویت»، *مجله روان‌شناسی*، دوره اول، ش ۳، صص ۵۲-۲۶.
- ایمان، محمدتقی و محمودرضا نوشادی (۱۳۹۰)؛ «تحلیل محتوای کیفی»، *مجله پژوهش*، دوره اول، ش ۲، صص ۲۲-۱۵.
- بارت، مارتین (۱۳۸۱)؛ «شکل‌گیری هویت ملی در کودکی و نوجوانی»، ترجمه محمود شهبابی، *مجله رشد آموزش علوم اجتماعی*، س ۸، ش ۲، صص ۱۸-۱۲.
- برک، لورا. ای (۱۳۸۴)؛ *روان‌شناسی رشد*، ترجمه یحیی سیدمحمدی، جلد اول، تهران: رشد.
- بیکر، تریز. ال (۱۳۸۶)؛ *نحوه انجام تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نی.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۳)؛ «هویت ایرانی، فرصت‌ها و چالش‌ها»، *گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران*، داود میرمحمدی، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات ملی.
- جعفرزاده‌پور، فروزنده (۱۳۸۹)؛ «کتاب درسی و هویت ملی (فراتحلیل مطالعه‌های انجام شده درباره کتاب‌های درسی)»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۴۲، ش ۲، صص ۵۴-۳۱.
- جنکینز، ریچارد (۱۳۹۱)؛ *هویت اجتماعی*، ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: پژوهش دانش.
- حاجیان، ابراهیم (۱۳۷۹)؛ «تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی ایران و طرح چند فرضیه»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۲، ش ۵، صص ۲۲۸-۱۹۳.
- (۱۳۸۸)؛ *جامعه‌شناسی هویت ایرانی*، تهران: انتشارات پژوهشکده تحقیقات استراتژیک. گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی.
- حجت، مهدی (۱۳۸۰)؛ *میراث فرهنگی در ایران: سیاست‌ها برای یک کشور اسلامی*، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حسینی انجدانی، مریم و زهرا درویزه (۱۳۹۱)؛ «بررسی و مقایسه ابعاد عاطفی، شناختی و رفتاری هویت ملی؛ مطالعه موردی دانش‌آموزان راهنمایی و متوسطه و دانشجویان شهر تهران»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۱۳، ش ۲، صص ۲۶-۳.
- خدایار، ابراهیم و اعظم فتاحی (۱۳۸۷)؛ «هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش، مورد مطالعه: مقطع متوسطه»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۳۵، صص ۵۲-۲۷.
- سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش* (۱۳۹۰)؛ گیلان: انتشارات اداره کل آموزش و پرورش.
- شیخاوندی، داور (۱۳۸۷)؛ «فراشد تکوین و تکون تدریجی عناصر هویت ملی در ایران»، *پژوهشنامه هویت*، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، ش ۱۹، صص ۸۱-۶۸.
- صالحی عمران، ابراهیم و طناز شکیباییان (۱۳۸۶)؛ «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملی در کتاب‌های درسی دوره آموزش ابتدایی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، دوره ۲۹، س ۸، ش ۱، صص ۴۸-۳۱.
- عبداللهی، محمد و محمدعثمان حسین‌یر (۱۳۸۱)؛ «گرایش دانشجویان بلوچ به هویت ملی در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۴، ش ۴، صص ۱۱۰-۸۵.
- عبدی، عطاءالله و مریم لطفی (۱۳۸۷)؛ «جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش، مورد مطالعه: کتب تاریخ دوره دبیرستان»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۹، ش ۳۵، صص ۷۲-۵۳.

- علیخانی، علی اکبر (۱۳۸۶)؛ *میانی نظری هویت و بحران هویت*، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.
- فیاض، ایراندخت و فریبا ایمانی قوشچی (۱۳۸۹)؛ «بررسی نمادهای هویت ملی در کتاب های درسی تاریخ و علوم اجتماعی دوره متوسطه رشته های علوم انسانی، تجربی و ریاضی فیزیک»، *فصلنامه روان شناسی تربیتی*، س ۶، ش ۱۷، صص ۶۳-۲۹.
- قهرمان پور، رحمن (۱۳۸۶)؛ «هویت ملی و توسعه اجتماعی در عصر جهانی شدن»، *پژوهشنامه توسعه اجتماعی*، ش ۱۴، صص ۶۸-۴۹.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰)؛ *عصر اطلاعات*، ترجمه علی پایا، ج ۲، تهران: طرح نو.
- کرایب، یان (۱۳۸۹)؛ *نظریه اجتماعی مدرن*، ترجمه عباس مخبر، تهران: آگه.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷)؛ *جامعه شناسی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی.
- لقمان نیا، مهدی و احمدخامسان و محسن آیتی و مجتبی خلیفه (۱۳۹۰)؛ «شناسایی مؤلفه های هویت ملی در برنامه های درسی براساس نظریه داده بنیاد»، *فصلنامه نوآوری آموزشی*، س ۱۰، ش ۴۰، صص ۵۶-۳۲.
- ملاصادقی، منیره (۱۳۸۷)؛ *نقش فعالیت های فرهنگی مدارس در شکل دهی به هویت ایرانی دانش آموزان*، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران. (منتشر نشده).
- منصوری، علی و آریتا فریدونی (۱۳۸۸)؛ «تبلور هویت ملی در کتب درسی محتوای کتاب فارسی دوره های ابتدایی»، *فصلنامه مطالعات ملی*، س ۱۰، ش ۳۶، صص ۴۶-۲۷.
- میرمحمدی، داود (۱۳۸۳)؛ *گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران*، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات ملی.
- نوشادی، محمودرضا و بابک شمشیری و حبیب احمدی (۱۳۹۰)؛ «نقش و کارکرد کتاب های تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان و سوم راهنمایی در شکل گیری هویت ملی»، *پژوهش های برنامه درسی، انجمن مطالعات برنامه درسی ایران*، دوره ۱، ش ۱، صص ۷۸-۵۱.
- نویدنیا، منیژه (۱۳۸۵)؛ «تحلیل رابطه امنیت اجتماعی و هویت ایرانی»، *مجله جامعه شناسی*، س ۵، ش ۷، صص ۱۵۶-۱۳۱.
- Abela, M. A. (2005); "Shaping a National Identity: Malta in European Union", *International Journal of Sociology*, Vol. 35, No. 4, PP 10-27.
- Boduszek, Daniel and Hyland, Philip (2011); "The Theoretical Model of Criminal Social Identity: Psycho-social Perspective", *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, Vol.4, No.1.
- Castells, Manuel (2001); *Growing Identity Organically*, in Muller, J. Cloete. N. and Badat, s. Challenges of Globalization, Cope Town, London.
- Oppenheimer, L. Barret, M. (2011); *National Identity and Ingroup- outgroup Attitudes in children*, The European of Developmental psychology, 8(1),1-4.
- Piyaathasaan, Bhuminan and Patterson, Paul and Ruyter. Ko De and mathies, Christine (2011); *Social Identity and Motivation for Creative Crowdsourcing and Their Influence on Value Creation for the Firm. School of Marketing*, The University of New South Wales, Australia-School of Business and Economics, Maastricht University, Netherlands.
- Sherman, Adria (2013); *The Intersection of Immigration, Education and National Identity in Contemporary Italian Society*, <http://digitalcollections.sit.edu/>
- Stone. P. (1966); *The General Inquirer: A computer Approach to Content Analysis*, Cambridge: M.I.T Press.
- Zambeta. E (2013); *Religion and national identity in Greek Education* www.ingentaconnect.com.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی